

В. В. Резнікова,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
професор кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права

УДК 340.1

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Досліджується правова природа зловживання правом. Проаналізовано та систематизовано існуючі в правовій доктрині погляди щодо сутності та правової природи зловживання правом. Визначено поняття зловживання правом, виділено його ознаки.

Ключові слова: суб'єктивне право, реалізація суб'єктивного права, зловживання правом, поняття зловживання правом, ознаки зловживання правом.

Проблема зловживання правом, попри наявність значної кількості спеціальних її монографічних досліджень, залишається однією з найбільш дискусійних у сучасній правовій доктрині, адже невизначеність цього явища у законодавстві та наявність суперечливих поглядів науковців на вказану проблематику вкрай ускладнюють виявлення шляхів попередження та уникнення подібних дій у суспільстві. Між тим кількість випадків зловживання правом не зменшується, способи його вчинення стають усе більш “вишуканими”, а простір його вчинення постійно розширюється. Цим зумовлюється необхідність проведення не лише галузевих, але й загальноправових досліджень відповідної проблематики.

У правовій доктрині питанням сутності зловживання правом присвячено праці таких учених, як М. Агарков, М. Бару, Т. Боднар, В. Грибанов, С. Зайцева, Н. Кузнецова, В. Кулаков, О. Малиновський, І. Новицький, Й. Покровський, М. Рубашенко, М. Самойлова, В. Синайський, М. Стефанчук, О. Фонова та інших.

Метою цієї публікації є аналіз і систематизація існуючих у правовій доктрині поглядів щодо сутності й правової природи зловживання правом, визначення поняття “зловживання правом”, виокремлення його ознак.

Проблема зловживання правом відома з часів римського права, адже вже римські юристи фіксували випадки реалізації суб'єктивного права не заради задоволення законних інтересів уповноваженої особи, а виключно з метою заподіяння шкоди зобов'язаній особі. Така реалізація права визнавалась не лише недобросовісною, а й злісною. В епоху рецепції римського права ця проблема розглядалась у західноєвропейській, переважно германській, юриспруденції, де склалося вчення про діяння, які здійснює уповноважений суб'єкт на зло. Такими було потрактовано діяння, які вчиняються не для особистої користі уповноваженої особи і не через необхідність, а переважно заради навмисного заподіяння шкоди зобов'язаній стороні. У другій половині XIX ст. вчені, які досліджували проблему зловживання правом, почали надавати особливого значення розумінню соціальної обстановки, за якої приймаються юридичні норми, а також виникають, змінюються та припиняються правовідносини. Було піддано аналізу розбіжність між індивідуальною метою уповноваженої особи та соціальною, що їх прагне досягти законодавець. За таких умов зловживання правом стало проблемою і для теорії права, і для галузевих юридичних наук, і для судової практики. Отже, зловживання правом — це заподіяння зла за допомогою права. При цьому важливо відзначити, що дати нормативне визначення поняття “зло” неможливо. Під заподіянням “зла”

розуміється заподіяння шкоди — будь-яких негативних наслідків, що стали прямим або побічним результатом реалізації суб'єктивного права.

На сьогодні серед науковців триває *дискусія щодо дефініції “зловживання правом”*.

Загалом, існує декілька підходів до характеристики зловживання правом, основними з-поміж яких є:

1) *заперечення самого поняття “зловживання правом”, оскільки правомочність здійснювати право на заподіяння шкоди іншим особам не входить до змісту суб'єктивного права, а тому здійснення права не може бути протиправним* (М. М. Агарков, М. С. Малєїн тощо);

2) *визнання необхідності законодавчого закріплення та доктринального обґрунтування “зловживання правом”* (М. Й. Покровський, В. П. Грибанов, М. І. Бару, М. О. Стефанчук).

Прибічниками *першого підходу* сама можливість та доцільність існування такої категорії, як зловживання правом, неодноразово критикувалась у науковій літературі, наприклад, у працях С. Братуся [1, с. 82], В. Рясенцева [2, с. 8–9], М. Агаркова [3, с. 427] тощо. Ще М. Планіоль свого часу відзначав, що “сказати, що зловживають своїм правом, значить сказати, що виходять за межі свого права, відповідно, діють не маючи на те права”. На думку автора, той, хто користується своїм правом, вчиняє законне діяння, а якщо він вчинив незаконні дії, то це означає, що він вийшов за межі свого права. Одна й та ж дія не може бути одночасно законною та незаконною, а отже, право закінчується там, де починається зловживання правом [4, с. 328]. Прихильники вказаного підходу, перш за все, звертали увагу на невизначеність поняття “зловживання правом”, а також на принципову неможливість виділення такого типу поведінки, який при формальній відповідності нормам суб'єктивного права є недопустимим. Так, на думку М. Агаркова, здійснення права не може бути протиправним, так як “ті дії, які називаються зловживанням правом, насправді здійснені за межами права” [3, с. 427]. Сутність цієї точки зору зводиться до того, що оскільки особа й своїй поведінці вийшла за межі наданого їй суб'єктивного права, то її не можна вважати особою, що здійснила своє право. У цьому випадку вона не зловживає своїм правом, а лише діє протиправно. Уповноважена особа, що діє у межах свого права, завжди лише реалізує його. Якщо ж воно виходить за визначені законом рамки, тобто порушує закон, то подібні діяння лише ззовні нагадують реалізацію прав, фактично будучи протиправними за своїм характером. З цієї позиції термін “зловживання правом” є безглуздим і суперечливим. Тобто термін “зловживання правом” не чітко визначає зміст поняття, і користуватися ним можна із застереженням щодо його умовності. Цього ж підходу дотримується М. В. Самойлова, стверджуючи, що протиправного здійснення права бути не може. Автор зазначає, що неправомірного здійснення права бути не може, і той, хто припускає таку можливість, допускає очевидну логічну суперечливість ..., суперечливість поняття зловживання правом є не вигаданою, оскільки не може бути “незаконного права” [5]. Небезпеку теорії зловживання правом прибічники аналізованого підходу бачили також у можливості необмеженого суддівського розсуду під час вирішення питання про межі здійснення права. Тому застосування самого терміна “зловживання правом” вбачали умовним і таким, що потребує відмежування дій, які ним позначаються, від здійснення (реалізації) права. Як наголошує Н. С. Малєїн, “... для ідеї та загальної норми про зловживання правом немає місця” [6, с. 160; 7]. Зловживання правом зазначеними авторами розглядається як реалізація (здійснення) права поза його межами, а не всупереч його призначенню. Дії, вчинені за межами наданого законом суб'єктивного права, не є зловживанням правом, оскільки вони не є саме “вживанням” права, бо суб'єкт не є носієм тих прав, що виходять за межі наданого йому права. Тому, виходячи з теоретичних міркувань згаданих авторів, неможливо дати правову кваліфікацію діянням особи, яка, використовуючи свої права і не

порушуючи рамки правових обмежень (меж суб'єктивного права), завдає шкоди правам та інтересам особи. Натомість, за переконанням М. Рубашенко, аргумент, який критикує теорію “зловживання правом”, у зв'язку з наявною внутрішньою алогічністю термінів позбавлений змісту.

Право справді є таким регулятором суспільних відносин, який з моменту свого створення запрограмований на “здійснення добра” та виключає використання його “заради зла”, але:

(а) іноді в самих правових нормах (в їх призначенні) може міститися дозвіл на “заподіяння зла”;

(б) етимологія “зловживання правом” має важливе значення при визначенні його поняття та ознак, але вона не повинна набувати першочергового значення тоді, коли необхідно з'ясувати доцільність існування цього явища в цілому;

(в) якщо особа здійснює своє право в межах, передбачених законом, але результат цього процесу “завдає зла” іншим суб'єктам — то мова навряд чи може йти про правомірну поведінку чи про правопорушення, отже, наявний якийсь особливий феномен [8].

У свою чергу, В. А. Рясенцев вважає, що термін “зловживання правом”, по-перше, підкреслює суб'єктивний аспект у поведінці уповноваженої особи, по-друге, він недостатньо розкриває сутність цього соціального явища. На думку автора, термін “здійснення права всупереч його призначенню”, який застосовувався у ст. 5 Основ цивільного законодавства Союзу СРС і союзних республік, “більш вдалий, оскільки, по-перше, він не підкреслює у такій мірі, як термін “зловживання правом”, суб'єктивний аспект у поведінці управомоченого (зловживання передбачає доречні дії); по-друге, він у більшій мірі розкриває суть цього соціального явища” [9].

У той же час у рамках висловленого підходу необхідно розмежовувати “поняття” (як зміст) і “термін” (як форму). Так, “поняття” — це логічно оформлена загальна думка про предмет, ідея чого-небудь, а “термін” — це слово або словосполучення, яке є назвою певного поняття якої-небудь спеціальної галузі науки, техніки, мистецтва [10, с. 286–491]. М. Планіоль, М. Агарков та ряд інших дослідників піддають критиці не сам термін “зловживання правом”, а поняття, оскільки вважають, що цього явища об'єктивно не існує та не може існувати. Натомість В. А. Рясенцев критикує саму назву явища — термін, яким позначаються відповідні дії. С. Н. Братусь з цього приводу цілком слушно зауважує, що, по-перше, “небезпечно протиставляти форму та зміст у праві ..., а, по-друге, немає необхідності у такому протиставленні” [1, с. 82].

Прибічники *другого підходу*, наприклад, М. Бару, вважають, що термін “зловживання правом” має право на існування й означає такі відносини, що існують у дійсності, де уповноважений суб'єкт допускає недозволене використання свого права, але при цьому ззовні завжди спирається на своє суб'єктивне право [11, с. 118]. Заперечуючи проти цього, С. Братусь зазначає, що така позиція суперечить природі форми змісту права, що може призвести до порушення законності, до безпідставного розширення суддівського розсуду, що в такому протиставленні взагалі немає необхідності, оскільки відступ у використанні права від його соціального призначення — це відступ від закону з усіма наслідками. Тому він вважає, що здійснення права, яке суперечить його соціальному призначенню, не слід кваліфікувати як зловживання правом [1, с. 82]. Натомість Л. М. Шишлов стверджує, що феномен зловживання правом насправді існує, оскільки у правовій дійсності існують ситуації, коли особа здійснює своє суб'єктивне право, формально не порушуючи юридичних заборон, але завдає шкоди суспільним або особистим інтересам іншої особи. З одного боку, ці дії ще не підпадають під поняття правопорушення, оскільки, з формальної точки зору не порушено жодної правової норми, а з іншого — завдають шкоди інтересам суспільства або держави, а отже, вже не можуть кваліфікуватися як правомірна поведінка. Зловживання правом, за

визначенням автора, — це особливий вид правової поведінки, яка полягає у використанні громадянами своїх прав у недозволеній спосіб, що суперечить призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (школа) окремій особі, суспільству або державі [12]. За переконанням О. О. Вдовичен, особи, використовуючи свої права та не порушуючи рамки правових обмежень, можуть зашкодити іншим особам та суспільному благу [13]. Тому, вважає автор, слід погодитись з Г. А. Гаджиевим, який вказує на те, що принцип неприпустимості зловживання суб'єктивними правами є загальним принципом права, що виражений у формі конституційного принципу [14, с. 61].

Проте питання про те, що саме слід розуміти під зловживанням правом, досі залишається дискусійним. Аналізуючи погляди різних науковців, доцільним видається систематизувати їх, виділивши *декілька основних концепцій*.

1. Концепція, прибічники якої зловживання правом визначають через реалізацію суб'єктивних прав та/або наданих повноважень з порушенням та/або без порушення встановлених законом меж. Так, О. Ю. Хабло визначає зловживання правом як реалізацію наданих повноважень з порушенням встановлених законом меж, унаслідок чого спричиняється шкода іншим учасникам суспільних відносин [15, с. 466]. На думку А. С. Шабурова, зловживання правом — це реалізація суб'єктивних прав у встановлених законом межах, але всупереч їх призначенню, що спричиняє шкоду іншим учасникам суспільних відносин [16, с. 18–22]. За змістом аналізованої концепції, по-перше, зловживати правом у буквальному розумінні означає використовувати своє право зі злими намірами. А це означає, що обов'язковою передумовою повинна бути наявність у особи права (здійснювати своє право, в тому числі і зловживати ним можна, лише будучи наділений цим правом). Якщо ж особа вчиняє певні дії не на основі свого суб'єктивного права, то не може бути і мови про зловживання правом, оскільки тут матиме місце неправомірне (протиправне) діяння у чистому вигляді (особа вчиняє дії, на вчинення яких немає права). По-друге, зловживати правом, виходячи із самого цього поняття, можливо лише під час його “вживання”, тобто здійснення цього права, а це означає, що проблема зловживання пов'язана не з самим суб'єктивним правом або ж його змістом (оскільки не виходить за рамки цього змісту), а з процесом (формою) реалізації. Здійснюючи своє право, особа повинна діяти в його об'єктивних (легітимних) межах, оскільки, порушивши ці межі, особа також вважатиметься такою, що діє протиправно. Звідси висновок, що зловживання правом — це дії з реалізації свого суб'єктивного права, що вчиняються в його межах, із невідповідною загальноприйнятій формою поведінки, якими було завдано шкоди іншим особам [17, с. 120]. С. Г. Зайцева визначає “зловживання правом” як поняття, що повинно охоплювати всі, незалежно від способу здійснення, випадки реалізації, закладені у нормативному матеріалі, від яких страждає юридично визнана свобода інших осіб [18, с. 111].

2. Концепція, за якою “зловживання правом” визначають як форму здійснення права всупереч його призначенню, меті, соціальній функції чи інтересам інших суб'єктів, за допомогою якої спричиняється шкода іншим учасникам суспільних відносин (О. О. Малиновський, Ю. С. Васильєв, В. Таджер, Я. Янев та ін.). До прикладу, О. О. Малиновський визначає зловживання правом таким чином: це — форма здійснення права всупереч його призначенню, за допомогою якої спричиняється шкода іншим учасникам суспільних відносин [19, с. 39]. Причому таке здійснення права можливе як у визначених законом межах, так і з порушенням приписів правових норм. Не можуть бути визнані зловживанням правом правомірні чи неправомірні дії, що не спираються на суб'єктивне право. Аналогічна ситуація виникає, коли особа виходить за межі наданого їй права. Тобто проблема зловживання правом пов'язана не зі змістом суб'єктивного права, а з формою його здійснення. Суб'єктивне право і поведінка щодо його здійснення співвідносяться між собою як можливість певної поведінки і конкретні форми її

прояву в умовах конкретного випадку. Тому зловживання має місце за аналізованою концепцією тоді, коли особа, діючи в межах наданого їй суб'єктивного права, в рамках тих можливостей, що складають зміст цього права, використовує такі форми його реалізації, що виходять за встановлені законом межі здійснення права. Зловживання правом має місце тоді, коли право використовується для заподіяння шкоди іншим суб'єктам або суспільним інтересам в цілому. В. П. Грибанов з цього приводу зазначає, що зловживання правом пов'язане не за змістом суб'єктивного права, а з його реалізацією (формою здійснення). Співвідношення між цими явищами представляється як співвідношення між можливістю та дійсністю, об'єктивним та суб'єктивним, загальним типом поведінки і конкретними формами її прояву [20, с. 44].

3. За концепцією, в рамках якої *зловживання правом ототожнюється з перевищенням права, його меж*, — порушення закону проявляється у:

а) намірі заподіяти шкоду дією, що, у свою чергу, вважається порушенням закону;

б) припустимому намірі заподіяти шкоду;

в) зневагою до суспільних інтересів.

У той же час, підхід до зловживання правом як до порушення (перевищення) встановлених законом меж здійснення суб'єктивного права піддається критиці в правовій доктрині як архаїчний, оскільки у разі виходу особи за встановлені законом межі неможливий сам термін “зловживання”. У зв'язку з цим складно погодитись з позицією М. І. Бару, який вважає, що у випадку, коли дії управомоченої особи не відповідають змісту її права, безсумнівно має місце зловживання правом [11, с. 117]. У цьому випадку особа не реалізує своє право, а діє взагалі за межами наданого їй суб'єктивного права. Хоча зловживання правом у таких ситуаціях і можливе, однак воно не може бути пов'язане з тією поведінкою суб'єкта, яка виходить за межі, встановлені законом (перевищує їх).

4. *Трактування зловживання правом як особливого типу правопорушення*, що вчиняється уповноваженою особою при здійсненні нею належного їй права, пов'язане з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного їй загального типу поведінки. Прибічниками цієї концепції є Й. О. Покровський, В. П. Грибанов, В. І. Ємельянов, О. А. Поротікова, П. М. Рабинович, Т. С. Яценко та інші, які розглядають зловживання правом як специфічне правопорушення, під час якого особа, здійснюючи надане їй державою право, використовує такі способи та форми його реалізації, які завдають шкоди іншим суб'єктам права, і ця шкода є набагато більшою, ніж блага, здобуті особою внаслідок такого здійснення свого права (П. М. Рабинович та ін.), або ж як особливий тип правопорушення, що вчиняється вповноваженою особою при здійсненні нею належного їй права, пов'язане з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного їй загального типу поведінки (Й. О. Покровський, В. П. Грибанов, В. І. Ємельянов, О. А. Поротікова та ін.). Так, на думку В. І. Ємельянова, під *зловживанням правами* розуміється порушення уповноваженою особою встановленого законом чи договором обов'язку здійснювати суб'єктивне право в інтересах іншої особи [21, с. 6]. В. П. Грибанов сутність поняття “зловживання правом” формулює через розмежування термінів “межі здійснення цивільного права” та “межі суб'єктивного права” [20, с. 43–44]. Автор також розглядає *зловживання правом* як особливий тип правопорушення, вчиненого уповноваженою особою при здійсненні ним приналежного йому права, зв'язаний з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного йому законом загального типу поведінки [20, с. 47]. У межах аналізованої концепції найбільше питань та дискусій виникає з приводу протиправності як елементу складу правопорушення, оскільки, з точки зору об'єктивного права, особа, яка зловживає своїм суб'єктивним правом, ніяким чином не порушує конкретної норми закону та діє у чітко встановлених законом межах. Але якщо припустити, що єдиним

критерієм визначення меж здійснення свого суб'єктивного права є закон, то у такому випадку зловживання правом не визнаватиметься правопорушенням, та й, власне, зникне необхідність запровадження такої категорії (на це звертали увагу такі вчені, як М. М. Агарков, М. Н. Малєїна та ін.). Н. С. Малєїн взагалі діє за принципом “*tertium non datur*”, коли зазначає, що можливий лише один варіант із двох: якщо суб'єкт діє в межах наданого йому права, тоді немає зловживання правом, а якщо суб'єкт виходить за межі, встановлені законом, то він порушує закон, а отже, має місце елементарне правопорушення [7, с. 29]. О. О. Малиновський, щоправда, критикує таку позицію за її догматичність та спрямованість на заведення досліджуваної концепції у глухий кут [19, с. 27]. Річ у тім, що протиправність поведінки як юридична ознака правопорушення при зловживанні правом чітко не виражена. Протиправність поведінки при зловживанні правом відповідно до аналізованої концепції полягає в суперечності не стільки закону, скільки правам та інтересам постраждалого від зловживання правом.

Натомість, за загальним правилом:

а) протиправною слід вважати не лише поведінку, що порушує конкретні норми права, але й поведінку, що суперечить правовим принципам цієї системи, галузі чи інституту права;

б) протиправна поведінка завжди порушує об'єктивне право, проте не у всіх випадках порушує суб'єктивні права третіх осіб.

У той же час реалізація предмета зловживання не порушує конкретної спеціальної правової норми з конкретним складом і конкретним змістом, відсутнє порушення конкретних юридичних заборон чи невиконання обов'язків, але відбувається порушення загальних правових обов'язків щодо недопустимості заподіяння шкоди іншим особам, які мають значення правових принципів, — в цьому і полягає так звана формальна або квазіправомірність зловживання. На думку В. П. Грибанова, розуміння протиправності поведінки як порушення норм права є недостатньо коректним, оскільки не всякий відступ від поведінки, вказаної в нормі права, є її порушенням [20, с. 52–55]. Протиправність слід розуміти як порушення особою її юридичного обов'язку. Юридичні обов'язки в праві встановлюються не лише конкретними правовими нормами, але і витікають із загальних принципів права, а в багатьох випадках — із санкціонованих державою вольових актів. Таким чином, суб'єктивні права суб'єкта органічно поєднуються з його обов'язками щодо використання його права належним чином. У зв'язку з цим, прибічники аналізованої концепції дотримуються позиції, що межі здійснення суб'єктивного права визначаються:

а) законом або договором;

б) призначенням суб'єктивного права, тому при зловживання правом відбувається порушення не норми права, а призначення суб'єктивного права.

Як висновок, зловживання правом становить окремий вид правопорушення, особливість якого полягає у тому, що при зловживанні правом особа не порушує норму права, а діє всупереч призначенню суб'єктивного права.

5. На сьогодні все більшого поширення набуває концепція, за якою *зловживання правом трактується як різновид правової поведінки*. Для зловживання правом необхідно як мінімум володіти ним, оскільки всяке інше зловживання за відсутності права є поведінкою всупереч праву. Якщо здійснення права може і повинно відбуватися у повній відповідності до правових приписів, то і кордони — межі реалізації права, містяться саме в конкретних правових нормах, що визначають права та обов'язки. Будь-які дії, що підпадають під ознаки тієї чи іншої галузі права, є правовими, а відносно, що знаходяться поза сферою дії закону, регулюються нормами моралі, загальної та професійної етики — і тому не спричиняють юридичних наслідків [7; 22, с. 56–57].

Це дозволяє прибічникам відповідної концепції розглядати зловживання правом як різновид правової поведінки:

- а) правова поведінка — це поведінка окремих осіб;
- б) це поведінка, яка ззовні виражена у формі конкретних фізичних дій або без діянь;
- в) це поведінка, передбачена нормами позитивного права і така, що отримала з їхнього боку певну юридичну оцінку, тобто це поведінка, що знаходиться у сфері дії юридичних норм і так чи інакше врегульована ними;
- г) це усвідомлена вольова поведінка;
- д) це завжди соціально значуща поведінка;
- ж) це поведінка, що є підконтрольною державі; і нарешті — це поведінка, що тягне за собою або ж здатна спричинити юридичні наслідки [23].

Зловживання правом належить до категорії правової поведінки, з огляду на те, що правовою визнається будь-яка юридично значуща поведінка суб'єктів права (індивідуальних чи колективних): вона передбачена нормами права і тягне за собою юридичну оцінку і юридичні наслідки (позитивні або негативні).

Ця категорія характеризується ознаками, притаманними будь-якій правовій поведінці:

- 1) соціальна значущість, яка залежно від форми зловживання може визначатися як індивідуальна або соціально шкідлива;
- 2) психологічна характеристика, яка полягає в тому, що зловживання правом перебуває під контролем свідомості й волі особи [24, с. 349–350];
- 3) юридична ознака, сутність якої полягає в наявності певних юридичних засобів регламентації зловживання правом;
- 4) здатність викликати юридичні наслідки, які при визнанні конкретного випадку зловживання правом протиправним тягне за собою негативні юридичні наслідки;
- 5) динамічна ознака, яка полягає в тому, що тільки конкретний свідомо-вольовий вчинок (дія або бездіяльність) суб'єкта права у сфері правового регулювання будь-яких відносин може оцінюватися, з точки зору права, як зловживання правом.

О. О. Вдовичен, з огляду на викладене, визначає поняття зловживання правом як правову поведінку суб'єкта, який володіє певним суб'єктивним правом, використання якого не виходить за межі норм закону, але всупереч його основній меті наносить шкоду третім особам або створює реальну загрозу її заподіяння, що тягне негативні юридичні наслідки для правокористувача [13]. На думку Ю. А. Семеній, зловживання правом — це особливий вид правової поведінки, який полягає у використанні особою своїх прав у недозволені способи, що суперечать призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкода) суспільству, державі, окремій особі.

Стимування зловживання правом — це боротьба не з самою поведінкою, а з конкретними проявами правової поведінки, що завдають шкоди суспільству й особі. Тому автором виділяються також два види зловживання правом:

- а) ті, що не характеризуються явною протиправністю;
- б) ті, що характеризуються явною протиправністю, тобто такі, що належать до розряду правопорушень [25].

У кожному разі за аналізованою концепцією зловживання правом розглядається як феномен або правомірної правової поведінки (тут критерієм оцінки є літера закону) або протиправної поведінки (тут критерієм оцінки є дух права).

У межах аналізованої концепції можна виділити два основні підходи:

— згідно з першим *зловживання правом трактується як різновид неправомірних діянь, протиправної поведінки* (В. І. Гойман та ін.), пов'язаних зі зловживанням правовою свободою, тобто заснована на егоцентричних намірах поведінка уповноваженого суб'єкта, що суперечить природі права, закріпленої в його нормах, меті, яка пов'язана із залученням неправових засобів для її досягнення. Т. Полянський визначає зловживання правом як таку протиправну поведінку, в процесі та в результаті якої суб'єкт права, маючи на меті заподіяти шкоду іншим

суб'єктам або свідомо припускаючи її настання, здійснює певне своє суб'єктивне та/або основоположне (природне) право, зміст якого сформульований не досить визначено і тому може бути витлумачений неоднозначно [26, с. 131]. М. Рубашенко стверджує, що юридичне зловживання — це особливий вид неправомірної поведінки, під час якої суб'єкт владних відносин (зловживач), реалізуючи свої законні права та обов'язки в межах, встановлених законом, умисно (в окремих випадках — необережно) заподіює шкоду іншим суб'єктам, діючи при цьому формально правомірно [8]. Але, у свою чергу, вже види та форми зловживання правом прихильники цієї концепції відносять до видів правової поведінки [27, с. 211], що суперечить самому трактуванню та змісту категорії зловживання правом. М. І. Бару свого часу критикував таку позицію, відзначаючи, що поняття “зловживання правом” значною мірою відрізняється від поняття “протиправні дії”, обґрунтовуючи це так: випадки зловживання правом набагато важче розпізнати, ніж випадки правомірних дій; зловживання правом, зрештою, у кінцевому випадку призводить до правопорушення (тобто це два різні явища, як причина або передумова та наслідок); зловживання правом завжди спирається на суб'єктивне право та формально не суперечить об'єктивному праву, тоді як протиправна дія завжди порушує конкретну норму права та може вчинятися за відсутності будь-якого суб'єктивного права [11, с. 118]. Натомість В. А. Рясенцев зазначав, що “хоча зловживання правом не порушує явно якого-небудь закону, однак здійснення права не у відповідності до його призначення є неправомірною дією, оскільки воно йде врозріз із загальним принципом, сформульованим у законі ...; якби зловживання правом не було само по собі протиправним, то неможливе було б застосування санкцій” [9, с. 9];

— згідно з другим підходом, *зловживання правом трактується як правомірне діяння* (М. І. Бару, Р. Р. Ісмаїлов, С. Г. Зайцева та ін.). Прихильники цього підходу стверджують, що зловживання правом — правомірне діяння, яке завжди ззовні спирається на суб'єктивне право і формально не суперечить суб'єктивному праву, суб'єкт права діє виключно в рамках наданих йому законом можливостей, вчинює дії, які точно відповідають положенням того чи іншого нормативно-правового акта, але при цьому заподіює шкоду іншим суб'єктам права або створює серйозну загрозу її заподіяння. У рамках цієї ж концепції звертається увагу на відмінності між поняттями “зловживання правом” та “правомірна поведінка”, наголошується на суспільній користі та бажаності як головних ознаках правомірної поведінки (зловживання ж правом не приносить ніякої користі суспільству), у зв'язку з цим окремі вчені визначають зловживання правом як правомірне, проте аморальне здійснення суб'єктивного права всупереч його призначенню [28, с. 10].

Щоправда, на ґрунті суперечностей зазначених двох підходів з'явився і третій, за яким *протиправність поведінки як юридична ознака правопорушення при зловживанні явно не виражена*. Тому деякі вчені не схильні кваліфікувати зловживання правом як правопорушення. Разом з тим вважають, що його не можна кваліфікувати і як правомірну поведінку, оскільки остання є соціально корисною. Протиправність поведінки при зловживанні правом полягає у суперечності не стільки закону, скільки правам та інтересам правопорушника. Зловживання правом слід віднести до правової поведінки, яка може набути неправомірного характеру, стати правопорушенням, але не завжди ним стає.

Предметом не менш палкої *дискусії є і виділення ознак зловживання правом*. Так, наприклад, Л. М. Шиплов виокремлює такі *ознаки зловживання правом*:

(а) воно існує лише при здійсненні особою свого суб'єктивного права (при зловживанні правом уповноважений суб'єкт допускає недозволене використання свого права, але при цьому спирається на суб'єктивне право, — зловживання правом відбувається у процесі реалізації права і тому завжди має вольовий характер;

(б) використання цього права не за його соціальним призначенням, а із заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам, — про зловживання правом можна говорити лише тоді, коли уповноважений суб'єкт, діючи в рамках належного йому суб'єктивного права, використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом рамки здійснення права (при зловживанні правом завжди завдано шкоду або доведено її очевидність і невідворотність у майбутньому та умисел на заподіяння такої шкоди);

(в) відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання) [12].

Слід зазначити, що під призначенням права розуміється та мета, заради досягнення якої суб'єктивні права надаються учасникам відповідних правовідносин. У самому понятті “призначення права” знаходить своє вираження принцип поєднання суспільних та особистих інтересів. Як пише В. П. Грибанов, мета окремої особи при здійсненні права не може виходити за рамки тієї мети, яка визнається та заслуговує на повагу з боку суспільства [20, с. 88]. Поняття “зловживання правом”, можна сказати, засноване на ідеї соціального призначення права. Водночас І. А. Покровський досить різко критикує ідею соціального призначення права, по-перше, за невизначеність критеріїв, а по-друге, за те, що суб'єктивне приватне право за самою своєю природою не може мати іншої мети, крім реалізації приватного інтересу його суб'єкта [29, с. 116–119]. Зауважимо лише, що проблема невизначеності критеріїв соціального призначення суб'єктивного права все ще є актуальною. Так, наприклад, у юридичній літературі висловлюється думка, що головним засобом встановлення меж здійснення суб'єктивних прав є законодавчі заборони на суспільно небезпечні способи, засоби та мети здійснення цих прав. Завдяки заборонам стає зрозумілим соціальне призначення, мета реалізації того чи іншого суб'єктивного права [30, с. 390]. Однак відповідно до конкретних ситуацій, запропоновані критерії залишаються все ж таки невизначеними.

О. О. Вдовиченим обґрунтовується висновок, що зловживання правом передбачає:

- (а) наявність особи суб'єктивних прав;
- (б) діяльність щодо реалізації цих прав;
- (в) використання прав всупереч їх соціальному призначенню або заподіяння цим шкоди суспільним або особистим інтересам;
- (г) відсутність порушення конкретних юридичних заборон або обов'язків;
- (д) встановлення факту зловживання компетентним правозастосовчим органом;
- (е) настання юридичних наслідків [13].

Т. Полянський вважає, що до ознак зловживання правом належать такі [26, с. 131–132]:

1) воно відбувається лише через здійснення (реалізацію) суб'єктами їхніх юридичних прав (зловживати самими лише основоположними правами можна тільки через їх використання; що ж до прав юридичних, то зловживати ними можливо не тільки через використання юридичних норм, але й також через їх виконання, дотримання та застосування (як традиційних форм їх реалізації));

2) зловживання правом завжди є умисною поведінкою (зловживачем не можна стати з необережності), — це положення є надзвичайно важливим для правильної кваліфікації поведінки в якості зловживання правом та для правильного розуміння змісту суб'єктивної сторони зловживання правом, тому вважати причиною зловживання правом некомпетентність чи непрофесійність зловживачів навряд чи є слухним;

3) унаслідок зловживання правом заподіюється шкода суспільним відносинам, — суспільно шкідливий наслідок або реальна загроза його настання у результаті зловживання правом відображаються поняттям “шкода” та є тими юридичними

фактами, котрі дають змогу компетентному органу (суду) визнати поведінку зловживача порушенням конкретних юридичних норм (позитивного права) чи загальнолюдських принципів права (природного права).

На думку В. П. Грибанова, незалежно від того, яка передбачена законом форма вини для правопорушення того чи іншого виду, пов'язаного зі здійсненням того чи іншого суб'єктивного права, у всіх випадках буде мати місце зловживання правом. Разом з тим зловживання правом має місце лише тоді, коли таке здійснення права допускається управомоченою особою свідомо, але при цьому ступінь усвідомлення особою своєї протиправної поведінки може бути різним [20, с. 246–247].

В. А. Рясенцев з цього приводу зазначав, що зловживання правом завжди є усвідомленою поведінкою. Проте усвідомлення не завжди означає умисел. Так, у випадку використання недозволених способів реалізації права управомочений суб'єкт може мати різні наміри, і відповідно його дії по здійсненню права будуть усвідомленими діями. Умисними вони будуть тоді, коли намір досягти певної мети поєднується з бажанням скористатись недозволеними способами для її досягнення. Автор при цьому вбачав у терміні “зловживання правом” більш високий ступінь саме суб'єктивного аспекту, заснованого на умисному намірі [9].

М. Рубащенко вважає, що питання про форму вини при зловживанні правом залежать щонайменше від трьох аспектів:

(1) етимології слова “зловживання”, яке можна розуміти або як “використання предмета зловживання на зло і зловживання стає можливим лише з прямим і непрямим умислом”, тобто зі злими намірами (суб'єктивний критерій) або як “використання предмета зловживання, що спричинило зло” (об'єктивний критерій), — і зловживання може отримати як форму умислу, так і необережності;

(2) виду правових відносин, що належать до певної галузі, підгалузі, інститутів тощо, оскільки кожен з них наділяється своєрідним юридичним інструментарієм;

(3) методу правового регулювання, що застосовується в конкретних правовідносинах і обумовлює юридичну природу предмета зловживання [8].

На думку ж Г. Онищенко, зловживання правом може відбуватися при наявності вини як у формі умислу, так і необережності [31]. У кожному разі не викликає суперечностей те, що зловживання правом має місце лише тоді, коли реалізація предмета зловживання заради “злих намірів” допускається суб'єктом усвідомлено, тобто “безвинного” зловживання не може бути, оскільки відповідальність без вини може наставати лише у передбачених законом випадках, перелік яких вичерпний та не підлягає розширеному тлумаченню. Що ж до особливості відповідальності за зловживання правом, то характерною рисою є те, що немає ані спеціальної норми, яка характеризує це діяння як протиправне (бо в такому випадку це було б правопорушення, а не зловживання правом), ані спеціальної норми, яка встановлює санкцію за таку дію (окрім загальних положень та принципів цивільного законодавства). У зв'язку з цим висловлюється навіть думка, що “у критерії оцінки розміру відшкодування шкоди слід було б включати і ставлення особи до своєї поведінки ..., тому відповідальність за умисне здійснення своїх прав на здійснення шкоди іншим та без такого умислу (необережність) повинна наставати, безперечно, різна” [17, с. 34–35]. Ця позиція піддається критиці в юридичній літературі як достатньо спірна, оскільки як в цивільному, так і в господарському праві форма вини не впливає на розмір відповідальності особи, так як діє правило, що збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі (ч. 3 ст. 22 ЦК України, ч. 3 ст. 216, ст.ст. 224, 225 ГК України).

Ю. А. Семеній виділяє такі ознаки зловживання правом:

- наявність в особи суб'єктивного права;
- діяльність, спрямована на здійснення цього права;

— використання цього права не за його соціальним призначенням, а із заповіданням шкоди суспільним або особистим інтересам;

— відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання);

— встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовними органами;

— настання юридичних наслідків [25].

Г. Онищенко характеризує явище “зловживання правом” через перелік характерних йому ознак [31]:

— уповноважена особа наділена певними суб'єктивними правами, оскільки тоді, коли в особі немає певних прав, вона, що абсолютно логічно, не може ними зловживати;

— зловживати правом, виходячи з самого цього поняття, можна лише під час його здійснення, тобто, як зазначає В. П. Грибанов, “... проблема зловживання правом пов'язана не із суб'єктивним правом взагалі, не із його змістом, а з процесом його реалізації, з його здійсненням” [20, с. 43];

— уповноважена особа при реалізації свого суб'єктивного права не повинна порушувати ніякої норми права, оскільки в іншому випадку вона вчинить правопорушення, тобто особа повинна діяти чітко в межах закону, при цьому поняття закону слід трактувати широко, включаючи як законодавчі, так і підзаконні нормативні акти;

— обов'язковим елементом поняття “зловживання правом” є наявність шкоди, яка заподіюється, та прямого причинно-наслідкового зв'язку між здійсненням суб'єктивного права та тими негативними наслідками, що настали, оскільки заповідання шкоди без здійснення свого права є протиправним діянням, тобто правопорушенням, а здійснення свого права без заповідання шкоди іншим особам — процес нормального задоволення своїх потреб у межах, визначених законом.

Також при характеристиці зловживання правом автор зупиняється на таких ознаках, як вина та рівень задоволення власних потреб особи, яка зловживає правом, оскільки вони відіграють значну роль при винесенні рішення судом по конкретній справі [31]. За визначенням М. Рубашенко, сутнісними та загальними ознаками зловживання правом є наявність суб'єктивного права, що складає предмет зловживання; здійснення законного суб'єктивного права чи використання юридичного обов'язку в межах, передбачених законом; наявність негативних наслідків у вигляді заповідання шкоди захищеним законом суспільним відносинам, порушення охоронюваних позитивним правом прав, свобод та інтересів окремих осіб, суспільства й держави; реалізація предмета зловживання всупереч його призначенню [8].

Висновки.

Зловживання правом завжди було і дотепер залишається невід'ємним атрибутом функціонування права. Однак у той же час інститут зловживання правом є відносно новим для законодавства України та недостатньо розробленим для сучасної вітчизняної юридичної науки, наслідком чого є численні розбіжності у поглядах учених щодо правової природи, сутності поняття “зловживання правом”. Між тим уже нагальною стала потреба у нормативному визначенні терміна “зловживання правом”, що зумовлюється передусім потребами практики правозастосування, адже необхідною передумовою ефективної боротьби зі зловживанням правом є його наукові дослідження з подальшим впровадженням їх результатів у правотворчу, правореалізаційну та правозастосовчу практику.

До *ознак зловживання правом* на сьогодні можна з впевненістю віднести такі:

(а) має місце лише при недобросовісній реалізації суб'єктом свого суб'єктивного права не за його призначенням;

(б) завжди має вольовий та усвідомлений характер;

(в) заподіяння шкоди суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створення реальної загрози її заподіяння;

(г) характеризується формальною правомірністю (має місце відсутність порушення конкретних юридичних заборон при порушенні загальних правових принципів, які покликані спрямувати поведінку суб'єкта в межах певного соціального призначення наданих йому правомочностей).

На основі виділених ознак **зловживання правом** можна визначити як вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності (дій).

Список використаних джерел

1. Братусь, С. Н. О пределах осуществления гражданских прав (ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) [Текст] / С. Н. Братусь // Правоведение. — 1967. — № 3. — С. 79–86.
2. Рясенцев, В. А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав [Текст] / В. А. Рясенцев // Советская юстиция. — 1962. — № 9. — С. 7–10.
3. Агарков, М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве [Текст] / М. М. Агарков // Известия АН СССР, Отделение экономики и права. — 1946. — № 6. — С. 424–436.
4. Годэме, Е. Общая теория обязательств / Е. Годэме ; [пер. с франц. И. Б. Новицкого]. — М. : Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. — 511с.
5. Самойлова, М. В. Осуществление права личной собственности граждан СССР [Текст] / М. В. Самойлова // Вопросы гражданского права и процесса : сб. ст. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1969. — С. 28–48.
6. Малейн, Н. С. Юридическая ответственность и справедливость [Текст] / Н. С. Малейн. — М. : Манускрипт, 1992. — 204 с.
7. Малейн, Н. С. Закон, ответственность и злоупотребление правом [Текст] / Н. С. Малейн // Советское государство и право. — 1991. — № 11. — С. 28–35.
8. Рубашенко, М. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність кваліфікація / М. Рубашенко // Юридичний журнал. — 2010. — № 4 [Електронний ресурс] Юстініан. — URL : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3495>.
9. Рясенцев, В. А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав (к ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) [Текст] / В. А. Рясенцев // Советская юстиция. — 1962. — № 9. — С. 8–9.
10. Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов. — М. : Русский язык, 1975. — 846 с.
11. Бару, М. И. О статье 1 Гражданского кодекса [Текст] / М. И. Бару // Советское государство и право. — 1958. — № 12. — С. 117–118.
12. Шишлов, Л. М. До питання про поняття та сутність зловживання правом / Л. М. Шишлов [Електронний ресурс] Український юридичний портал. — URL : <http://radnuk.info/statti/249-tioriu-gov/14812-2011-01-19-03-16-54.html>
13. Вдовичен, О. О. Поняття зловживання правом / О. О. Вдовичен [Електронний ресурс] Український юридичний портал. — URL : <http://radnuk.info/statti/249-tioriu-gov/14801-2011-01-19-03-05-49.html>.
14. Гаджиев, Г. А. Конституционные принципы добросовестности и недопустимости злоупотребления субъективными правами [Текст] / Г. А. Гаджиев // Государство и право. — 2002. — № 7. — С. 54–62.
15. Хабло, О. Ю. Кримінально-процесуальні правовідносини та проблема зловживання правом [Текст] / О. Ю. Хабло // Держава і право. — 2006. — Вип. 34. — С. 465–470.
16. Шабуров, А. С. Злоупотребление правом: социальная природа [Текст] / А. С. Шабуров // Правовые проблемы евроазиатского сотрудничества: глобальное и региональное измерение. — Екатеринбург, 1993. — С. 18–22.
17. Стефанчук, М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав [Текст] : [монограф.] / М. О. Стефанчук. — К. : КНТ, 2008. — 184 с.
18. Зайцева, С. Г. “Злоупотребление правом” как правовая категория и как компонент нормативной системы законодательства Российской Федерации [Текст] / С. Г. Зайцева. — Рязань : Поверенный, 2002. — 150 с.

19. *Малиновский, А. А.* Злоупотребление правом [Текст] / А. А. Малиновский. — М. : МЗ-Пресс, 2002. — 128 с.
20. *Грибанов, В. П.* Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. — М. : Статут, 2011. — 411 с.
21. *Емельянов, В. И.* Недопустимость злоупотребления гражданскими правами по российскому законодательству [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Гражданское право, семейное право, предпринимательское право, международное частное право” / В. И. Емельянов. — М., 2001. — 22 с.
22. *Малеин, Н. С.* Гражданский закон и права личности в СССР [Текст] / Н. С. Малеин — М. : Юридическая литература, 1981. — 216 с.
23. *Пьянов, Н. А.* Правовое поведение: понятие и виды / Н. А. Пьянов // Сибирский юридический вестник. — 2004. — № 4 [Электронный ресурс] Единая коллекция Цифровых Образовательных Ресурсов. — URL : http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore/7935c754-145a-43b6-bd22-e6698c94cfaa/%5BCIVSal1011_10-11_P2%5D_%5BTS_28%5D.html
24. Загальна теорія держави і права [Текст] / [Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачева Л. Л. та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2002. — 432 с.
25. *Семеней, Ю. А.* Злоупотребление правом / Ю. А. Семеней // Материалы докладов XIV Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых “Ломоносов” / отв. ред. И. А. Алешковский, П. Н. Костылев [Электронный ресурс] — М. : Издательский центр Факультета журналистики МГУ им. М. В. Ломоносова, 2007. — 1 электрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. — Систем. требования: ПК с процессором 486 +; Windows 95; дисковод CD-ROM; Adobe Acrobat Reader.
26. *Полянський, Т.* Зловживання правом (загальнотеоретичний аналіз) [Текст] / Т. Полянський // Право України. — 2010. — № 10. — С. 128–133.
27. *Тулякова, М. А.* Злоупотребление правом: концептуальные характеристики [Текст] / М. А. Тулякова // Актуальні проблеми політики. — Вип. 17. — Одеса : Юридична література, 2003. — С. 211–214.
28. *Одегнал, Е. А.* Соотношение понятий “злоупотребление правом” и “правонарушение” [Текст] / Е. А. Одегнал // Юрист. — 2007. — № 1. — С. 8–12.
29. *Покровский, И. А.* Основные проблема гражданского права [Текст] / И. А. Покровский. — М. : Статут, 2009. — 352 с.
30. Гражданское право [Текст] : [в 2-х т.] : [учебн.] / [отв. ред. Е. А. Суханов]. — М. : БЕК, 1998. — Том 1. — 816 с.
31. *Онищенко, Г.* Проблема існування категорії “зловживання правом” / Г. Онищенко // Юридичний журнал. — 2007. — № 2 [Електронний ресурс] Юстиніан. — URL : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2551>.

Надійшла до редакції 14.09.2012

Резникова В. В. Злоупотребление правом: понятие и признаки

Исследуется правовая природа злоупотребления правом. Проанализированы и систематизированы существующие в правовой доктрине взгляды относительно сущности и правовой природы злоупотребления правом. Определено понятие злоупотребления правом, выделены его признаки.

Ключевые слова: субъективное право, реализация субъективного права, злоупотребление правом, понятие злоупотребления правом, признаки злоупотребления правом.

Rieznikova, V. V. Abuse of Law: Notion and Characteristics

The article deals with the research of the legal character of abuse of law. Existing in the law doctrine views as for the essence and legal character of abuse of law are analyzed. The notion abuse of law is determined, and its characteristics are distinguished.

Keywords: subjective law, realization of subjective law, abuse of law, notion of abuse of law, characteristics of abuse of law.